

De schrijfster begint met een beknopte uiteenzetting over de gebruikelijke cyclus van een biljet. Hierna volgen vijf hoofdstukken over de geschiedenis van de laatste twee fases in het normale leven van bankbiljetten. Dit zijn het ongeldig maken c.q. de vernietiging. Een en ander moet op een secure wijze plaatsvinden, omdat de biljetten in feite een vordering op de Nederlandsche Bank vertegenwoordigen. Om deze reden werden ingetrokken biljetten tot 1920 bewaard, opdat men in geval van twijfel ter inwisseling aangeboden biljetten op hun echtheid kon controleren. Aan dat systeem kwam een einde toen de zolders van de gebouwen aan de Oude Turfmarkt onder de last dreigden te bezwijken. Van 1920 tot 1930 volgde verpulping en nadien tot 1970 verbranding. Het is opmerkelijk dat de selectie van de biljetten in al die jaren nog steeds met de hand gebeurde, een ontstellend arbeidsintensieve aangelegenheid. Vanaf 1970 waren er sorteermachines, terwijl om het Amsterdamse milieu te ontzien de verbranding niet meer bij de Bank zelf plaatsvond. Zij beperkte zich in eigen huis tot een versnippering in de vorm van briketten, die sinds de jaren 1990 gedeeltelijk zelfs als grondstof voor gebruiksartikelen fungeren. Ter illustratie fungeert een bank (met een kleine b).

In de tekst meen ik twee onnauwkeurigheden te moeten signaleren. Op bladzijde 17 geeft Mooij aan een coupure van f 25 in 1814 een waarde van 18.500 hedendaagse euro. Met de prijsindexcijfers van het Centraal bureau voor de statistiek (*Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen, 1800-1999*, tab. 11, reeks 16 en 17) komt men evenwel op niet meer dan ruim 320 euro. Verder maakt de schrijfster gewag van een dreigend nijpend tekort aan zilveren pasmunten in 1914. Ze ziet hiermee over het hoofd dat destijds qua waarde een groot deel van de Nederlandse muntcirculatie uit zilveren guldens en rijksdaalders bestond. Ter vervanging van deze zogeheten tekenmunten volgde de uitgifte van de zilverbons.

Over het geheel bezien is Mooij erin geslaagd om van een onderwerp, dat in de ogen van sommigen wellicht niet erg opwindend is, een helder en lezenswaardig verhaal te maken dat in een handzame vorm is uitgegeven.

W. L. Korthals Altes

T. de Nijs, *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse goeode burgerij 1815-1890* (Dissertatie Leiden 2001 ; Nijmegen: Uitgeverij SUN, 2001, 414 blz., ISBN 90 5875 0337).

In veilige haven heeft het familieleven van de goeode burgerij in het negentiende-eeuwse Rotterdam als onderwerp. De vraag in hoeverre en op welke wijze het familieleven bijdroeg aan de sociale identiteit van de burgerij vormt daarbij de leidraad. Of het familieleven van de Rotterdamse goeode burgerij afweek van dat van vergelijkbare sociale groepen elders, is belangrijk om te weten in verband met het onderzoek naar sociale ongelijkheid en groepsvorming in de negentiende eeuw in het algemeen en naar de burgerlijke Nederlandse samenleving in het bijzonder. Want die twee onderwerpen vormen het hoofdthema van dit proefschrift. De beschrijving van het familieleven krijgt daarin de meeste aandacht. Vier van de in totaal acht hoofdstukken behandelen de verschillende levensfasen zoals de jeugd, verloving en huwelijk, het huwelijksleven en de oude dag. Het laatste en bepaald interessante hoofdstuk gaat over familiebesef. Deze hoofdstukken zijn vlot geschreven en geven de lezer veel waardevolle informatie over het familieleven en de levensstijl van de Rotterdamse goeode burgerij in de negentiende eeuw. Althans over het leven van een twintigtal toonaangevende families in de zich snel ontwikkelende Maasstad.

Op zowel de representativiteit van de gekozen voorbeelden als op de gebruikte terminologie

is echter kritiek mogelijk. Volgens de tekst op de omslag van *In veilige haven*, waarbij eerst Huizinga's befaamde uitspraak over Nederland als burgerlijk land wordt geciteerd, wil de auteur immers 'de burgerlijke groepen en hun cultuur in dit bij uitstek burgerlijke tijdperk' onderzoeken. De ondertitel van het boek beperkt het onderzoek echter tot één groep, tot enkel de gegoede burgerij, waarbij feitelijk het bezit van — veel — economisch kapitaal doorslaggevend is, meer dan het hebben van een burgerlijk normen- en waardenpatroon. Die kleine groep van vooral gefortuneerde reders, grote kooplieden en rijke bankiers vormde slechts een paar procent van de bevolking en van die kleine toplaag is dan weer een twintigtal bekende en goedgedocumenteerde families uitgelicht. In de conclusie wordt deze groep, die onder andere de families Mees, Van Oordt, Van Rijckevorsel, Dutilh, Ruijs en De Monchy omvatte, terecht een aantal keren de (Rotterdamse) elite genoemd. De Engelstalige *summary* spreekt overigens consequent over *the upper middle class*.

En hoe algemeen burgerlijk was het leven van juist deze groep? De auteur staat in de overigens uitstekende inleiding uitgebreid stil bij het feit dat er in de literatuur vele varianten van burger en burgerlijk zijn beschreven. Het is dan ook lastig om het gemeenschappelijke te benoemen. Over één belangrijk constituerend element lijken de meeste historici in binnen- en buitenland het echter eens te zijn: het familieleven. Het burgerlijk familieleven kenmerkte zich onder andere door de duidelijk onderscheiden taken van man en vrouw. De taken van de man lagen primair buitenshuis in het openbare leven, die van de vrouw vooral binnenshuis in het privé-domein van het gezin, waarbij het huiselijkheidsideaal het gezin tot de plek maakte waar het 'ware geluk' werd gevonden, waar kinderen een 'warm nest' vonden en waar belangrijke maatschappelijke normen en waarden werden aangeleerd zoals ijver, soberheid, matigheid en goede smaak en fatsoen in het algemeen. Het burgerlijke gezin diende dus met name als doorgeefluik van cultureel kapitaal om in termen van de in dit boek vaak aangehaalde Pierre Bourdieu te spreken.

In veilige haven toont op overtuigende wijze aan dat de huiselijkheidscultus zoals die vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw opgeld deed, een essentieel onderdeel vormde van het burgerlijk vertoog over de samenleving als geheel en meer in het bijzonder over de positie van de eigen groep daarin. Huiselijkheid was noodzakelijk voor respectabiliteit onder de gegoede Rotterdamse burgerfamilies. En uit de zeer leesbare hoofdstukken over de verschillende levensfasen rijst inderdaad een beeld op van over het algemeen zorgzame ouders die veel energie en geld staken in een goede opvoeding en opleiding van hun kinderen. Met name de zoons kenden daarbij een voor die tijd bijzondere, verlengde jeugdfase, met een relatief grote vrijheid. De barstjes in het burgerlijk huiselijkheidsideaal die de auteur signaleert in de tweede helft van de negentiende eeuw, zoals kritiek op de positie van de vrouw en op de dubbele moraal en het besef dat niet elk huwelijk vanzelfsprekend gelukkig was, blijken overigens nauwelijks zichtbaar in de primaire bronnen. Ze lijken vooral gebaseerd op secundaire literatuur, vaak van later datum.

Op dit — belangrijke — deel van de conclusies valt weinig af te dingen. Blijft echter de vraag in hoeverre het beschreven familieleven typisch was voor de (gegoede) burgerij en voor de negentiende eeuw. De auteur zelf refereert met instemming aan eerder onderzoek dat ondubbelzinnig aantoonde dat huiselijkheid al langer een wijdverbreid verschijnsel was in Nederland en het moderne kerngezin al in de zeventiende-eeuwse Republiek het gangbare gezinstype was. En ook een sterk ontwikkeld familiebesef was bepaald geen uitvinding van de negentiende-eeuwse burgerij. Ook De Nijs lijkt te neigen naar continuïteit wat betreft dit aspect van burgerlijk. In sociaal opzicht wel onderscheidend waren de jeugd en opvoeding van gegoede burgers. Jeugd en opvoeding zijn echter slechts deelaspecten van het familieleven en het

huiselijkheidsideaal. En of deze elementen behalve onderscheidend ook constituerend en identiteitsvormend werkten voor de (gegoede) burgerij als groep, lijkt twijfelachtig gezien het niet of nauwelijks mengen van rooms-katholieke en joodse goegede burgers met de toonaangevende protestantse burgerfamilies. Met het oog op de thematiek van in- en uitsluiting en groepsvorming, is het overigens jammer dat de politieke en bestuurlijke verhoudingen en ontwikkelingen in de dynamische haven- en industriestad bewust onderbelicht blijven. Eveneens jammer, maar wel begrijpelijk gelet op de beschikbare onderzoekstijd, is de geringe aandacht voor huiselijkheid en familielevens bij minder goegede burgers. Ook omdat de auteur zelf op bladzijde 193 schrijft dat hij gelooft dat de economische groei in de tweede helft van de negentiende eeuw het huiselijkheidsideaal voor groepen als ambachtslieden, winkeliers, kantoorbedienden en geschoolde arbeiders bereikbaar maakte, was wat meer aandacht hiervoor nuttig geweest voor de beantwoording van de vragen die het hoofdthema van het boek vormen.

Dat nu net het gedeelte van de conclusie dat de Rotterdamse burgerfamilies in internationaal perspectief plaatst, ontbreekt in de *summary* en dat ook een register van namen ontbreekt, vormen mijn laatste punten van kritiek op dit als geheel boeiende onderzoek. In *veilige haven* is ondanks de bovengenoemde vragen en opmerkingen een aanrader voor iedereen met interesse voor de geschiedenis van het negentiende-eeuwse Nederland in het algemeen en van het familielevens van goegede burgers in het bijzonder.

Joop de Jong

R. Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2001, Passage reeks XITJ; Hilversum: Verloren, 2001, 411 blz., €29,95,-, ISBN 90 6550 633 0).

In de Nederlandse politieke geschiedenis wordt de Antirevolutionaire Partij (ARP) altijd opgevoerd als de eerste echte politieke partij, met een landelijke organisatie, een partijprogramma en met kandidaten die beloven zich als volksvertegenwoordigers aan dat programma te houden. Sinds de dissertaties van Ron de Jong, *Van standspolitiek tot partijloyaliteit* (1999) en van Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte* (2000) is die gedachte minder vanzelfsprekend. Volgens De Jong vertoonde de conservatieve Algemeene Kiesvereniging, opgericht in 1869, al trekken van een politieke partij, terwijl Van Raak de in mei 1853 opgerichte kiesvereniging Koning en Vaderland als eerste politieke partij beschouwt. Weliswaar was beide voorbeelden van conservatieve partijvorming geen lang leven beschoren, maar hun ontstaan nuanceert wel het idee dat de ARP de eerste politieke partij was.

Niet alleen het recht van eerstgeborene, ook de ontstaansgeschiedenis van de ARP is onlangs in een ander daglicht komen te staan. In zijn dissertatie aan de Vrije Universiteit, getiteld *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888*, schetst Rienk Janssens hoe de smelting van antirevolutionaire groeperingen tot een politieke partij op nationaal en lokaal niveau plaatsvond. Hij heeft daarvoor gekeken naar Groningen, Gouda, Goes, Sneek en Amersfoort. De titels van de delen suggereren nog dat we hier van doen hebben met een traditionele partijgeschiedenis uit verzuilde hoek, waarin het nog sluimerende volksdeel van 'de antirevolutionaire richting' (deel 1) gewekt wordt door een voorhoede die 'de weg naar het volk' (deel 2) weet te vinden, om dan over te gaan tot 'de oprichting van de Antirevolutionaire Partij' (deel 3), de 'uitbouw van de partijorganisatie' (deel 4) en uiteindelijk 'reorganisatie en overwinning' (deel 5). Maar achter die zo vertrouwde titels gaat een verhaal schuil dat veel vanzelfsprekendheden onderuithaalt.